

En öppen affär

Konsumenten och de handelsarbetande i ett intersektionellt perspektiv

Åsa-Karin Engstrand

I 1900-talets affärstidsdebatt är det lätt att hitta sig själv som konsument. I Varudistributionsutredningen från 1955 uttalar sig en "husmor" om hur omöjligt det är att köpa varor på kvällarna i Sverige. Hon ber om att någon ska tänka på "alla oss husmödrar med långa resor till och från arbetet, som praktiskt taget aldrig har tid att handla i lugn och ro".¹ I en riksdagsmotion om affärstiderna från slutet av 1980-talet konstateras att vårt samhälle präglas av stress och att många människor upplever att inköp måste göras under tidspress. Det är därför viktigt att det finns kvälls- och helgöppna butiker och varuhus så att "familjen kan handla tillsammans i lugn och ro".²

Frågan om öppettiderna har varit aktuell i den politiska debatten under hela 1900-talet. Den handlar om att lösa olika sociala positioners tidsproblem: att antingen ge konsumenten tid att handla eller att ge den handelsarbetande fritid. Tidigare forskning kring affärstidsfrågan har bl.a. framställt regeringarnas agerande i frågan som rationellt och problemlösande. Jonny Hjelm menar att arbetarrörelsens "kritiska inställning till konkurrenshämmande regleringar och överenskommelser inom varuhandeln" var en viktig orsak till att Sverige tidigt fick fria affärstider.³ Carina Gråbacke har beskrivit regeringens agerande i butikstängningsfrågan, som den hette till en början, som en "vilja att förenkla lagens tillämpning och att utöka tillgängligheten för allmänheten". Gråbacke menar att historien om den svenska lagstiftningen om butikstängning utomordentligt väl exemplifierar hur "smala" intressen står mot "de bredare".⁴ Ytterligare ett betraktelsesätt är att, som Inger Jonsson (och även Hjelm), peka på att "olika kvinnors intressen" kom att stå mot varandra i affärstidsfrågan. Jonsson menar att förvärvsarbetande kvinnor "hade behov av att handla efter jobbet" medan kvinnorna inom detaljhandeln "hade behov av att inte få alltför för långa dagar".⁵ Vem som definierar dessa behov är dock inte helt klart. Jonsson utgår från ett genuskritiskt perspektiv, trots att här även verkar finnas en klassdimension.

Ylva Waldemarsson har dock visat hur LO:s kvinnoråd, med ordföranden Sigrid Ekendahl, kom att definiera de förvärvsarbetsande kvinnornas behov. I slutet av 1950-talet kämpade kvinnorådet för ett förlängt öppethållande på lördagar, då de heltidsarbetsande kvinnorna var lediga. För de handelsanställda var det emellertid ett prioriterat krav att få ta ut den stundande arbetstidsförkortningen på lördagseftermiddagarna.⁶ Även om just denna kontrovers kan tolkas som en konflikt mellan olika klasspositioner i organisationen (kvinnor som rådsdeltagare respektive kvinnor som arbetare) menar Waldemarsson generellt att kvinnorådets arbete och tillkomst kan ses som en fråga om kön, eller "skiljelinje[r] mellan män och kvinnor".⁷ Waldemarsson använder sig också av Yvonne Hirdmans kontraktsteori, om det "osynliga kontrakt – genuskontrakt – som bestämmer och reglerar förhållandet mellan könen". Waldemarsson motiverar användandet av begreppet genuskontrakt med att det "skapar en viss ordning och reda i den annars så hoptrasslade historiska verkligheten".⁸ Tidigare forskning som berör affärstiderna har således tenderat att reducera en komplex historia, en reducering som kan dölja andra typer av konflikter.

Komplexitetsreduktion genom användning av kategoriseringar problematiseras av intersektionalitetsforskare. Leslie McCall har gjort en genomgång av olika intersektionella metodologiska angreppssätt, och konstaterar att olika metoder producerar olika typer av kunskap.⁹ Jag skulle vilja lägga till att olika källor också ger oss olika typer av kunskap. För affärstidsfrågan är det offentliga trycket en utmärkt källa om man är intresserad av ett långt historiskt perspektiv. Kategoriseringarna av konsumenter och handelsarbetsande går att finna dels i direktiv till utredningar kring affärstiderna, dels i själva utredningarna, och vidare i riksdagsdebatter och annat riksdagstryck, dvs. material som ligger inom den offentliga politiska domänen. Jag har använt mig av sju offentliga utredningar om affärstiderna, tio övriga utredningar, 41 motioner, åtta utskottsbetänkanden, tio propositioner samt 13 riksdagsdebatter. Jag kommer här endast referera till en mindre del av materialet.¹⁰

Direktiv och utredningar är viktiga då de reflekterar hur problem definieras och utredningarna kan även ligga till grund för beslut. Riksdagsdebatter och propositioner är också betydelsefulla p.g.a. att de visar om kategoriseringar i utredningar avvisas eller reproduceras. Som Ulf Mörkenstam uppmärksammar gör utredningarnas "formaliserade karaktär och position som förarbeten till lagstiftning" att de måste betraktas som auktoritativa utsagor som är legitima inom diskursen. De som kategoriserar måste förhålla sig till dem på ett eller annat sätt. Riksdagstrycket har ett drag av institutionaliserade upprepningar. Offentligt tryck är således, enligt Mörkenstam, en speciell form av textproduktion som konsumeras utifrån givna tolkningsregler, och det distribueras till en relativt given och enhetlig publik.¹¹ Affärstidsdebatten

har tidigare inte analyserats med utgångspunkt i detta källmaterial eller ur ett intersektionellt perspektiv. Som vi sett har dock tidigare forskning uppmärksammat att det funnits en konflikt kring öppettiderna inom detaljhandeln. Konfliktperspektivet har lett mig in på diskursbegreppet och diskursteorin, inom vilken diskursiv kamp är ett nyckelord.

Syftet med denna artikel är således att analysera vilken ny kunskap om affärstidsdebatten som ett intersektionellt perspektiv och en diskursanalys kan ge.

Intersektionalitet – olika metoder

McCall menar att den multikulturella identitetspolitiken tenderat behålla gränser mellan grupper i syfte att uppvärdera dem, medan det dekonstruktiva perspektivet försökt eliminera gränserna. Det intrakategoriska förhållningssättet har inneburit en medelväg.¹² Forskaren utgår från en social grupp, en händelse eller ett begrepp, och analyserar hur t.ex. kön, ”ras”, och klass påverkar dem. Till en början utgjordes metoden inom detta fält av att forskarna utgick från personliga berättelser i vilka subjektet var en individ, eller från en individs erfarenheter. Dessa berättelser extrapolerades till en individs bredare sociala placering.¹³ Komplexiteten hanterades genom att forskaren fokuserade på en grupp som individen representerade, såsom kvinnliga chefer. Denna sociala position analyserades sedan tillsammans med ett flertal kategorier, t.ex. klass och etnicitet.

Under senare år har fallstudien också kommit att användas inom det intrakategoriska förhållningssättet. Fallstudien används då för att identifiera en ny eller osynliggjord grupp i skärningspunkten av multipla kategorier och för att avtäcka skillnader och komplexitet som framkommer i de erfarenheter som en viss social placering ger. Traditionella kategorier används till en början för att analysera olika skärningspunkter inom grupper som inte tidigare studerats. Forskaren är också intresserad av att avslöja omfattningen av skillnader inom grupper.¹⁴ Forskare inom detta fält förhåller sig starkt skeptiska till generaliseringar vilka ju utgör grunden för klassificering och kategorisering. Fokus ligger på den process i vilken kategorier produceras, reproduceras och upplevs i det vardagliga livet.¹⁵

Ulla Eriksson-Zetterquist och Alexander Styhre menar att ”en intersektionell analys utgår från att det alltid föreligger en dynamisk relation mellan begrepp som kön, etnicitet, klass och sexualitet”.¹⁶ De menar vidare att ”kön och uppskattad ålder [...] torde vara en av de enklaste kombinationerna när ett material struktureras. Detta kan sedan utvecklas med klass, etnicitet, hudfärg, sexualitet och så vidare, allt eftersom forskaren kan få information om sådana kategorier”.¹⁷ Eriksson-Zetterquist och Styhre lägger också till kategorier som föräldraskap och arbetshandikapp. För mig är det dock inte helt klart vad som,

för dem, är skillnaden mellan begrepp och kategorier. Det verkar dock som att de menar att forskaren bör utgå från fasta, givna kategorier, vilket kan vara en vanskelig utgångspunkt om forskaren är intresserad av att problematisera processer av åtskillnad, som ju kategoriseringar i allmänhet skapar.

Lisbeth Lewander menar att begreppet intersektionalitet håller på att "söka sina former".¹⁸ Lewander studerar berättelser hos två polarexpeditioner där hon analyserar hur "den Andre" framställs. Hon ställer frågorna: "Vem talar om vem?", "Vem/vad kontrasteras?", "Vem/vad framkommer som icke önskvärt?". Således utgår hon både från dem som kategoriserar (personerna som deltar i polarexpeditionerna), och dem som blir föremål för kategorisering (dem expeditionerna möter). Källmaterialet utgörs av reseberättelser, brev, dagböcker och tidningsartiklar. Det intersektionella perspektivet framkommer då Lewander analyserar hur "den Andre" framställs i utsagor om genus, klass och "ras"/etnicitet.¹⁹ Här ser vi hur forskaren kan undersöka kategoriseringar på två nivåer, dvs. genom att utgå från två olika kontextspecifika positioner, snarare än att använda allmänt vedertagna kategorier.

Vi närmar oss nu, som jag ser det, vad McCall lyfter fram som det anti-kategoriska förhållningssättet, inom vilket kategorier baserade på identitet helt avvisas. Här är utgångspunkten att språket skapar kategorier snarare än tvärtom. Metodiskt blir konsekvensen av detta ontologiska perspektiv att både kategoriseringsprocessen i sig och forskning baserad på en sådan kategorisering misstänkliggörs, eftersom de oundvikligen leder till gränsdragningar, som i sin tur leder till uteslutning och därav till slut till ojämlikhet.²⁰ Metoder använda här är genealogi inom historieämnet, dekonstruktion inom litteraturvetenskapen, samt s.k. ny etnografi inom antropologin. McCall menar att det antikategoriska förhållningssättet, som utvecklades som en postmodern kritik av vetenskapen i stort, i vissa delar har sammanfallit med det intrakategoriska. Inom båda poängterades till en början att kön och andra kategorier är socialt konstruerade och att olika erfarenheter, identiteter och sociala positioner inte helt lätt går att placera i en enda kategori. En typ av kunskap som producerats inom detta förhållningssätt är exempelvis att sexualitet inte bara kan delas upp i hetero- och homosexualitet utan att kategorin är mer komplex än så, dvs. att det finns bisexualitet, transpersoner och personer som inte vill kategorisera sin sexualitet över huvud taget.²¹

Ulrika Holgersson använder sig av intersektionalitet och diskursanalys i sin studie av hur *Svensk Damtidning* i början av 1900-talet strävade efter att klassificera människor. Holgersson poängterar att vinsten med att använda dessa metoder är att vi kan ifrågasätta uppfattningen om klassidentitet för hundra år sedan. "Klass" och "kvinna" är föränderliga konstruktioner och ständigt laddade med varierande innehåll.²² Holgersson menar att hon utgår från arbetarkvinnorna, inte som subjekt som föregår diskursen, utan "som ett slags

tankefigurer som konstrueras språkligt”.²³ Hon menar vidare att det inte går att undvika att tala om ”kvinnor” som om de ”verkligen existerande”. Ingen klarar sig utan språkliga konstruktioner.²⁴ Metodiskt använder hon diskurs-teori, diskursanalys och dekonstruktion.²⁵ Men det primära tillvägagångs-sättet är faktiskt personliga erfarenheter av klass, och det är förutbestämda kategorier som klass och kön (”arbetarkvinnan”) som hon letar efter i det empiriska materialet.²⁶

Efter denna genomgång vet vi nu att det är möjligt att kombinera intersektionalitet och diskursanalys. Fortfarande återstår dock frågor kring användningen av kategorier. Kan vi närma oss kategorier i källmaterialet utan att det blir reducerande och begränsande? Hur många kategorier ska användas? Kan antalet vara obegränsat? Är det över huvud taget relevant att tala om kategorier? Är alla benämningar och åtskiljanden baserade på kategorier? Min empiri visade begrepp och definitioner som inte lätt kunde kategoriseras, exempelvis ”familj”. Skulle jag tolka ”familj” som en kategori, eller var det i själva verket en del av en kategori, och i sådana fall vilken? Patricia Hill Collins benämner familjen som ett ”privilegierat exempel på intersektionalitet”, dvs. hon utgår från familjen och analyserar den i en intersektion av olika kategorier.²⁷ Ett fruktbart sätt verkar vara att som Nira Yuval-Davis föra in begreppet *social divisions* (sociala skiljelinjer) i den intersektionella analysen. Hon identifierar ”ras”, kön och klass som de tre främsta skiljelinjerna, men lägger även till ålder, funktionshinder och sexualitet, vilket gör att listan av skiljelinjer blir ”potentiellt oändlig”.²⁸

Genom att använda sociala skiljelinjer kunde jag närma mig det empiriska materialet förutsättningslöst och inte låsa fast mig vid förutbestämda kategorier som kön, klass och etnicitet. Jag lät så att säga listan förbli oändlig. Men kring vem eller vilka drogs dessa skiljelinjer upp, och av vem? Det ska jag redogöra för nu.

Diskursanalys som metod

Marianne Winther Jørgensen och Louise Phillips ställer en viktig fråga i sin metodbok om diskursanalys: ”Hur avgör man var en diskurs upphör och en annan börjar?”²⁹ Hur kan vi på ett fruktbart sätt närma oss diskussionen om affärstiderna och definiera vad som utgör en diskurs eller flera i debatten? Ryms kanske i själva verket flera diskurser inom samma debatt och hur förhåller de sig i sådana fall till varandra? Jag har valt att anamma Winther Jørgensen och Phillips förslag till lösning och utgå från Norman Faircloughs begrepp diskursordning. Diskursordningen utgör själva området för den diskursiva konflikten. Ordningen kan beteckna två eller flera diskurser som försöker etablera sig i samma domän, eller sociala område.³⁰ Jag har följaktligen

definierat ”affärstidsdebatten” som en diskursordning innehållande en kamp mellan två diskurser, de fria respektive de reglerade affärstidernas diskurser, som försöker etablera sig i samma politiska domän.

Inom diskursteorin ses diskurser etableras genom att betydelse utkristalleras kring vissa nodalpunkter, med andra ord ”privilegierade tecken” i en diskurs. Runt dessa nodalpunkter används tecken för att fixera deras mening. Dessa tecken kallas element när de inte är fixerade i diskursen och moment när de fått en fixering.³¹ Jag har i denna artikel föredragit att använda begreppet sociala positioner istället för nodalpunkter, vilket för tanken både till en rumslig placering (bakom eller framför disken) och en plats i betydelsen social ställning. Denna term kopplar också samman diskursteorin med det intersektionella perspektivet, då den används av bl.a. McCall. Jag har letat efter de moment som utredare och politiker använt för att kategorisera positionerna handelsarbetande och konsumenter, som jag sedan analyserat utifrån olika skiljelinjer. Konsumenterna och de handelsarbetande skapas således i skärningspunkten av dessa skiljelinjer.

Läsaren undrar kanske nu vad som påverkar eller möjliggör de olika diskurserna. Det finns ett interdiskursivt beroendeförhållande till andra diskurser som ligger utanför den specifika diskursordningen affärstidsdebatten.³² Mörkenstam påpekar t.ex. att en demokratiseringsdiskurs i början av 1900-talet möjliggjorde föreställningar om att staten ska lösa olika sociala frågor.³³ Låt oss nu återvända till denna tid.

Arbetstidsdebatten under 1900-talet

Krav på reglering

I början av det förra seklet kom, som bekant, arbetares rättigheter och sociala frågor att uppmärksammas och den liberala ekonomiska politiken att ifrågasättas politiskt. Rösträttsfrågan dominerade i början av seklet under samtliga regeringar fram till första världskriget. I andra kammaren diskuterades inrättandet av en särskild institution inriktad på sociala frågor.³⁴ De fria affärstiderna diskuterades också och krav på reglering framfördes. Den oskäligt långa arbetstiden ansågs skapa hälsoproblem. De som var för de fria affärstiderna framhöll dock vikten av frihet och arbetslinjen.

1904 ansåg riksdagsledamot K.G. Karlsson (liberal) att de anställdas och handlarnas problem inte kunde lösas på frivillig basis, utan endast genom reglering. Rummet spelade en central roll här: det rädde ”olika vanor och behov” på olika ställen i landet, och därför borde en lag vara utformad på så sätt att den anpassades efter olika orters förhållanden.³⁵ Ett moment som användes för att definiera den handelsarbetande var ”han” och denne ”han” jämfördes med ”industriarbetaren”:

Stockholm, 1910–40 ca, speceributik, interiör. Källa: Ica-historien/Centrum för Näringslivshistoria.

Att handelsarbetaren måste känna sig högeligen missnöjd med denna tingsordning är gifvet, och han frågar sig med skäl, hvarför han skall hållas kvar vid arbetets id, under det att t.ex. industriarbetaren för flere timmar sedan begifvit sig till sitt hem.³⁶

Den handelsarbetande definierades även som ”gift” och ”förälder” och som del av en ”familj”:

[Han] behöfver vanligen annan tid än den, då boden är öppen, för detta bokföringsarbete. Nu måste ofta natten därför tillgripas. Likaledes får han knappast någon timme af dagen ledig för sin familj. Och de flesta hafva väl både hustru och barn, som kunna hafva rätt att få äga maken och fadern hemma någon stund på dagen.³⁷

Ytterligare moment som knöts till denne manlige handelsarbetare med familj var ”kurser”, ”aftonskolan” och ”föreläsningar”:

Den nuvarande långa arbetstiden gör, att *han* [biträdet] ej får eller kan som sig borde deltaga i för honom nyttiga kurser i t.ex. räkning, skönskrift, bokhålleri, stenografi och dylikt eller gå i aftonskolan eller bevista bildande föreläsningar.³⁸

Förutom som män och del av en familj definierades de arbetande även som ”kvinnor” och då som ”svaga”:

att man vid all social lagstiftning framför allt bör söka skydda de svaga. Ty i förevarande fall är det just dessa, frågan gäller. Jag tror mig nämligen kunna säga, att nära två tredjedelar af dessa butiksbiträden i städerna utgöras af kvinnor.³⁹

Samtidigt motsades denna definition av de handelsarbetande inom den fria affärstidsdiskursen. Högermannen Hasselroth menade att expediterna inte hade så mycket att göra: ”Herrarne veta för öfrigt lika väl som jag, att i en medelstor eller mindre affär expediterna långa tider på dagen icke hafva så mycket att föra, att det verkligen blir något tungt arbete för dem hela tiden.”⁴⁰ Konsumenterna, å andra sidan, definierades av J.J. Byström (liberal) som kvinnor och barn, i samband med att han diskuterade eventuella invändningar mot en reglering: ”Emellertid är det väl så bland den största delen af arbetare, åtminstone vid de större verksamhetscentra, att arbetarne själfva i regeln ej göra uppköp i handelsboden, utan det får hustrun eller barnen göra.”⁴¹

Trots ett visst motstånd mot en reglering kom så den första lagen om butiksstängning 1909. Den gällde dock endast i städer och större samhällen och under förutsättning att de kommunala myndigheterna beslutat begränsa affärstiderna och att detta beslut fastställts av länsstyrelsen. Butiker fick inte öppna före klockan sju på morgonen eller stänga efter klockan åtta på kvällen. Undantag gällde dock för dem som sålde viktiga baslivsmedel. 1909 års lag innebar att arbetsdagarna kortades något, även om de fortfarande var tämligen långa. Dessutom omfattades inte handeln på landsbygden.⁴² De fria tiderna medförde ”olägenheter” för såväl butiksägare som deras biträden, både när det gällde vila och tillfälle till ”intellektuell utbildning och förströelse”.⁴³ ”Utbildning” återkom således som moment medan ett nytt moment var ”förströelse”. I samband med lagen diskuterades konsumtionen, och konsumenten definierades som ”allmänheten”, vars behov avfärdades av justitieminister Albert Petersson med motiveringen att

[k]onsumtionens omfattning bör näppeligen ifrågasättas äga något närmare sammanhang med tiden för handelsbodars öppethållande. Sannolikt kommer allmänheten inom kort att vänja sig vid att göra sina inköp vid en något tidigare tidpunkt på dagen än förr.⁴⁴

Petersson menade att även om det inte var troligt att industriarbetarna själva skulle stå för inköpen skulle de ändå hinna med dem, då de slutade sitt arbete vid 18 eller 19 och affärerna skulle få ha öppet till 20.⁴⁵

1919 års lag innebar att butikernas öppettider bestämdes till vardagar klockan 8–19. Nu infördes också en allmän regel om att det skulle vara stängt sön- och helgdagar. Lagen medgav undantag när det gällde varor som mjölk, färsk frukt och blommor. I propositionen tonade civilminister Axel Schotte (liberal) ned allmänhetens behov, i linje med den nyligen inrättade Socialstyrelsens utgångspunkter: ”Beträffande livsmedel torde ett frigivande av söndagshandeln i angiven utsträckning ej vara påkallat av ett verkligt behov från allmänhetens sida.”⁴⁶

I den vinnande regleringsdiskursen definierades de handelsarbetande både i termer av en man i behov av utbildning och förströelse och som svaga kvinnor som behövdes i familjen. Konsumenten inom samma diskurs kategoriserades som kvinnor, barn och allmänhet. Efter 1919 kom affärstiderna att regleras successivt. I direktivet till 1935 års utredning menade socialminister Gustav Möller att det var påkallat med en ytterligare reglering av arbetstiden. Ett nytt element som fördes in i regleringsdiskursen var ”fritid”, i betydelsen rast: ”Uppmärksamhet synes även böra ägnas möjligheterna av att så förlägga tiden för butikernas öppethållande, att personalen kan komma i åtnjutande av viss fritid mitt på dagen för intagande av måltid eller vistelse utomhus.”⁴⁷ De anställda skulle inte bara skyddas mot ”uttrötning”, utan de skulle också få tid till ”familjeliv, studier, friluftsliv och annan rekreation”.⁴⁸ De sakkunniga avvisade dock förslaget till allmän stängning klockan 18, eftersom det innebar ett starkt ingrepp i näringslivets frihet och i allmänhetens bekvämlighet.⁴⁹ Öppettiderna i början av 1940-talet var således 8–19 på vardagar, samt till klockan 20 mellan den 10 och 23 december. Butiker med mejeri-, bageri- och konditorivaror fick även ha öppet från 7.30 på vardagar. Butikerna fick inte ha öppet på sön- eller helgdagar, förutom dem som nämnts ovan som fick ha öppet mellan klockan åtta och tio på morgonen. I och med 1942 års arbetstidslag kom alla företag med anställd personal att omfattas, och inte som tidigare endast dem med fler än en anställd.⁵⁰ År 1945 permanentades lagen.

Husmödrarna och de förvärvsarbetande kvinnorna som konsumenter

1942 dök ett nytt moment upp: husmödrarna. I förslaget till arbetstidslag refererades till att ett antal kvinnoorganisationer hade ansett att det var viktigt att mjölkaffärerna öppnade tidigare än klockan åtta med hänsyn till att ”husmödrarna erhålla möjlighet att inköpa mjölk till barnen, innan dessa begiva sig till skolan”.⁵¹ I samma förslag påpekades att Kooperativa Förbundet redan 1938 hade framhållit

Ett besök i en av Konsums många charkuteributiker i Norrköping, den 15 maj 1943. Källa: Norrköpings stadsmuseum.

att en större frihet beträffande butikstiden är av särskild betydelse för husmödrarna, vilka i allt större utsträckning fått sitt arbete förlagt utanför hemmet och därför många gånger ha svårigheter att ordna hemmets varuinköp på ett tillfredsställande sätt.⁵²

Dessutom hade sedan 1938

alldeles säkert antalet husmödrar och självförsörjande kvinnor, vilka ha sitt arbete förlagt borta från hemmet, avsevärt ökats. Att under sådana förhållanden stadga en rambestämmelse, vilken ytterligare inskränker tiden för butikernas öppethållande, kan ej annat än förefalla betänkligt.⁵³

Som vi ser gjordes nu försök att omdefiniera konsumenten, med hjälp av nya tecken. Konsumenten fick nu tydligt ett kön, en sexualitet och ses som en familjemedlem. Det framträdde även en tydlig rumslig dimension. Hon positionerades i huset, dvs. hemmet, men sades ha viktiga uppgifter förlagda utanför hemmet, i form av konsumtion och arbete. En förändring var således på väg och den fria affärstidsdiskursen skulle ta upp kampen med regleringsdiskursen.

I direktivet till 1947 års butikstängningsutredning menade det ansvariga statsrådet Eije Mossberg att lagen uppfattades medföra besvär och olägenheter för allmänheten och att den därför borde avskaffas. Detta var dock inte aktuellt eftersom det bl.a. var angeläget att trygga en skälig fritid åt butiksinnehavarna. Men Mossberg poängterade också att

[s]ärskild uppmärksamhet påkalla härvid de förvärvsarbetande husmödrarnas problem. Det bör understrykas att den rådande bristen på arbetskraft gör det önskvärt att icke några onödiga hinder resas mot de gifta kvinnornas yrkesarbete.⁵⁴

De som kom att definiera och kategorisera konsumenten i utredningen om butiksstängning var personer på centrala positioner i samhället. Socialstyrelsen representerades exempelvis av byråchefen Erik Alexandersson och Sveriges köpmannaförbund av verkställande direktören Gustaf Borgström. Kvinnorådets Sigrid Ekendahl, som jag nämnde inledningsvis, deltog också. Hon var även ledamot av riksdagen vid denna tidpunkt. Andra viktiga deltagare var ordföranden i Handels, Sven A. Johansson, personalkonsulenten hos Stockholms allmänna restaurant, Gertrud Juhlin, revisorn hos Kooperativa förbundet, Holger Landström och Ingrid Osvald, ledamot av första kammaren (FP) samt byråchef i Överstyrelsen för yrkesutbildning.

Konsumenten definierades i utredningen som "allmänheten" och "barnfamiljer", vilka hade behov av att mjölkaffärerna hade öppet på söndagar. Momentet "allmänheten" dröjde sig således kvar i konstruktionen av konsumenten:

De sakkunniga ha kraftigt understrukt, att allmänheten och då främst barnfamiljerna, särskilt under sommarmånaderna har stort intresse av att mjölkaffärerna begagna sig av den i lagen givna möjligheten till söndagsöppethållande. Enligt de sakkunniga bör alla tänkbara åtgärder vidtagas för att tillgodose allmänhetens behov av frisk mjölk på söndagarna.⁵⁵

Trots att konsumentens ställning och betydelse kom att uppmärksammas allt mer var det regleringsdiskursen som fortfarande behöll makten. Sammanfattningsvis ansåg nämligen utredarna att det fortfarande förelåg behov av en butiksstängningslagstiftning bl.a. med uppgift

att trygga skäligen fritid för butiksinnehavarna och deras familjer
att garantera de anställda en rimligt förlagd arbetstid
att åstadkomma i stort sett likartade konkurrensförhållanden i avseende å butikernas öppethållande⁵⁶

I 1948 års proposition ansåg Mossberg, precis som utredarna, att även om affärstidens lagliga reglering skulle bibehållas, borde förhandlingar snarast komma till stånd mellan representanter för allmänheten, köpmännen och de anställda.⁵⁷ I riksdagsdebatten framhöll en av deltagarna i utredningen att det gällde att

bereda möjligheter för de förvärsarbetande kvinnorna att på bättre sätt än hittills förlägga sina inköp, detta icke bara för de förvärsarbetande kvinnornas egen skull utan även för att göra det möjligt för kvinnorna att delta i förvärsarbetet.⁵⁸

Trots att de handelsanställdas och handlarnas behov fortfarande prioriterades hade den fria diskursen och konsumentens behov etablerats. I den fria affärstidsdiskursen konstrueras konsumenten kring momenten ”förvärsarbetande husmödrar”, ”barnfamiljer”, ”allmänhet”, och ”förvärsarbetande kvinnor”. Men momentet ”fritid” hade också etablerats kring den handelsarbetande inom regleringsdiskursen.

Jag menar att det även är viktigt att framhålla det fokus på vikten av gifta kvinnors förvärsarbete som uppmärksammades av bl.a. Kvinnokommittén 1938 i betänkandet *Gift kvinnas förvärsarbete*. I utredningen påpekades att kvinnornas ”infogande” i den ekonomiska organisationen fortskred och att detta inte kunde hejdas. Förslag om förbud mot gifta kvinnors förvärsarbete avvisades starkt.⁵⁹ Diskussionen i affärstidsfrågan om de förvärsarbetande kvinnornas centrala position fördes i relation till denna debatt, ett exempel på det interdiskursiva beroendeförhållandet jag talade om i metodavsnittet. Ytterligare ett beroendeförhållande kan ses till Socialdemokraternas efterkrigsprogram 1944. I det lanserades en ny ekonomisk politik utifrån idéer om tillväxt, ekonomisk effektivitet och rationalisering.

Under denna tid hade keynesiansk styrning av efterfrågan i ekonomin kommit att betraktas som vägen till full sysselsättning. LO:s ekonomer Rudolf Meidner och Gösta Rehn menade dock att generella finanspolitiska och penningpolitiska åtgärder för att påverka efterfrågan inte var tillräckliga medel. 1951 kom LO:s skrift om den fulla sysselsättningen och i samband med detta lanserades vad som senare skulle komma att betecknas som Rhen-Meidnermodellen, med branschrationalisering och solidarisk lönepolitik som viktiga delar. I skriften beskrevs att branschrationaliseringen gick ut på att åstadkomma en mer rationell arbetsfördelning mellan olika företag genom en bättre samordning av produktion, distribution och konsumtion.⁶⁰

Samma år tog Tage Erlander initiativet till nya partiöverläggningar eftersom Socialdemokraterna inte hade majoritet i andra kammaren. Resultatet blev en koalition mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet, vilket bl.a. innebar att Bondeförbundets Gunnar Hedlund blev inrikesminister och Gustav Möller försvann från regeringen. Hedlund kom att engagera sig starkt i frågor som rörde den strukturella omvandlingen av jordbruket och landsbygden.

Rationaliseringen och rummet

1953 tillsattes varudistributionsutredningen, mot bakgrund av att ”debatten om handelns rationalisering blivit allt livligare och spritt sig från fackmannacirklar till kretsar, som tidigare ägnat frågan föga uppmärksamhet”.⁶¹ I första hand skulle utredningsarbetet avse prissättningen inom handeln med särskilt sikte på hur rådande praxis i fråga om priser och rabatter påverkade handelns struktur.⁶² I direktivet nämnde handelsminister John Ericsson (S) inte att affärstiderna borde utredas specifikt, men utredarna kom ändå att fokusera på denna fråga; detta var en tidpunkt då tillväxt, rationalisering och konsumtion blev tre viktiga utgångspunkter för den ekonomiska politiken.

I slutbetänkandet ansåg utredarna att en utökad affärstid med öppethållande till klockan 21 en gång i veckan skulle underlätta för stora konsumentgrupper att göra sina inköp.⁶³ För att understryka vikten av att det var konsumenten som stod i centrum fick en ”husmor” yttra sig, som en representant för ”vanligt förekommande konsumentuppfattningar”. Husmodern hade nu blivit förvärvsarbetande och rummet satte begränsningar för konsumtionen:

Under det sista året, när jag åter haft heltidsarbete utanför hemmet, har jag många gånger funderat över, varför det skall vara nästan omöjligt att få köpa varor på kvällarna i detta land. Det är klart, att det kan vara obekvämt för dem som står i butiken, men tänk på alla oss förvärvsarbetande husmödrar med långa resor till och från arbetet, som praktiskt taget aldrig har tid att handla i lugn och ro.⁶⁴

Konsumenten definierades dock fortfarande som ”allmänheten”, även om dennas behov hade förändrats. I den fria affärstidsdiskursen ansågs den vara intresserad av ett längre öppethållande. Utredningen hänvisade till att vissa tidigare utredningar visat ”att det från allmänhetens sida föreligger ett starkt intresse för ett utsträckt öppethållande någon eller några dagar i veckan”.⁶⁵ De handelsarbetandes behov av fritid avfärdades däremot med hänvisning till att ”handeln är en servicenäring och om man jämför med personalen inom andra serviceområden [...] kan det inte hävdas att de i handeln sysselsatta har speciellt obekvämt arbetstid”.⁶⁶

Utredningen visade motsättningarna mellan de både diskurserna. I en reservation påpekades exempelvis att självbetjäningssystemets framväxt inom livsmedelshandeln öppnat möjligheter för kunderna att med kortare väntetid än förr göra sina inköp efter arbetstid. Den omstruktureringen inom handeln hade gjort det möjligt för kunderna att på samma inköpsställe som tidigare förse sig med varor, som tidigare måste skaffas i olika butiker. Att i ett sådant läge påtvinga kommunerna skyldighet att medge kvällsöppet till klockan 21, ansågs inte svara på något som helst sätt emot det behov som i allmänhet

förelåg, och ansågs utgöra ett onödigt intrång i den kommunala självbestämmanderätten.⁶⁷

I 1956 års proposition framhölls dock att de tidigare skälen för att behålla en reglering nu hade förlorat sin betydelse, eftersom det för konsumenterna skulle innebära en påtaglig fördel om affärerna åtminstone en gång i veckan var öppna en inte alltför kort tid efter den vanliga arbetstiden. Propositionen föreslog därför att butiker skulle få hållas öppna till klockan 21 en dag i veckan.⁶⁸

Det var dock inte vilka konsumenters behov som helst som stod i fokus. Debatten fördes i Stockholm och, till skillnad från i början av seklet, var det Stockholmskonsumentens behov som blev tongivande. I 1956 års riksdagsdebatt om ändringar i butikstängningslagen beskrev en talare det framställda behovet hos konsumenterna som för det första helt lokaliserat till storstaden, för det andra koncentrerat till en relativt liten grupp. Det stod helt klart att i förslaget om öppethållande till klockan 21 hade "erfarenheterna från Stockholm blivit bestämmande för utskottets ställningstagande".⁶⁹ Att behovet av konsumtion skulle vara storstadsrelaterat förnekade dock statsrådet Ulla Lindström.⁷⁰ En annan ledamot tillbakavisade också föreställningen om ett storstadsproblem: "utan det är väl ändå så att övriga tätorter betjänar en stor landsbygd och även på landsbygden kan man ofta ha svårighet att handla på ordinarie arbetstid".⁷¹

När problem med de reglerade tiderna skulle exemplifieras tog man dock upp just situationen i Vällingby utanför Stockholm. Lördagseftermiddagarna var så "överansträngda" att både konsumenterna och företagarna var irriterade. Man hade diskuterat problemet i företagarföreningen och kommit fram till att man "snabbt måste utöka affärstiden på tider, då de förvärvsarbetande husmödrarna var lediga".⁷²

Tidigare såg vi att "fritiden" var ett viktigt moment i regleringsdiskursen. Samtidigt definierades också den handelsarbetande som familjemedlem. Vi kan se en tydlig koppling till diskussionen i början av seklet när den socialdemokratiske riksdagsmannen ifrågasatte kvällstjänstgöringen: "Men är det icke skada – om jag får använda det uttrycket – att man på det sättet splittrar familjelivet, samtidigt som man förstör förenings- och studiearbetet i mycket stor utsträckning?"⁷³

Mot fria affärstider

Till skillnad från 1955 års utredning, där allmänhetens påstådda uppfattningar i tidigare undersökningar betraktades som verkliga, konstaterades det i 1965 års utredning att konsumenternas behov i någon mening verkade vara falska: "Allteftersom valmöjligheterna blir större för människorna, får de sannolikt

Handlande familj samtalar med personal i charkdisken, 1960-tal. Källa: Ica-historien/Centrum för Näringslivshistoria.

också en mera bestämd uppfattning om hur de i själva verket vill ha det med affärstiderna.⁷⁴ Således var det nödvändigt att blicka framåt och konsumenterna kategoriserades på olika sätt. Under den här perioden knyts momenten ”familjen” och ”förvärvsarbete” allt tydligare till konsumenten inom den fria diskursen. T.ex. identifierade man ett ”växande antal åldringar med ökad köpkraft” som skulle få större problem med de långa avstånden till affären snarare än affärstidernas förläggning. Samtidigt var det de ”förvärvsarbetande” och deras behov som prioriterades:

De förvärvsarbetande är däremot på ett helt annat sätt beroende av affärstiderna, framförallt av marginaltiderna efter arbetets slut. Detta beroende blir kännbart för allt fler hushåll allteftersom de gifta kvinnorna i ökad utsträckning ägnar sig åt förvärvsarbete.⁷⁵

”Deltid” inom samma diskurs blir ett centralt moment som knyts till den handelsarbetande. Utvecklingen inom detaljhandeln gick mot ”en alltmer förenklad service”, vilket innebar att den borde kunna erbjuda deltidsarbete åt

allt fler gifta kvinnor och sålunda hävda sig väl i konkurrensen om desamma.⁷⁶ Likheten med framhävandet av deltidens betydelse i 1966 års långtidsutredning är tydlig. Här framhölls att alla tecken tydde på att deltidens form blev allt vanligare inom detaljhandeln. De deltidsarbetande rekryterades ofta bland "befolkningskategorier, som i övrigt inte uppträder på arbetsmarknaden, t.ex. hemmafruar, som önskar några timmars förvärvsarbete om dagen, eller skolungdom, som hjälper till som varubud eller under julhandeln etc."⁷⁷ I och med att momentet "ungdom" etableras inom den fria diskursen blir ålder, förutom kön och sexualitet, en central skiljelinje.

I propositionen menade statsrådet Svante Lundkvist att utvecklingen mot större enheter inom detaljhandeln var bra eftersom de anställda då fick möjlighet att tillgodose sina intressen bättre. Dessutom kunde man inom större enheter lättare fördela den obekväma arbetstiden. I propositionen föreslogs att den nuvarande butikstängningslagen upphävdes och ersattes med en friare och enklare reglering. Den vanliga affärstiden skulle sträckas ut till klockan 20 på vardagar. Kommunerna skulle för särskilda fall medge längre affärstid än den vanliga, dvs. genom ett särskilt dispensystem. Lundkvist fastslog också att mycket på längre sikt talade för att det skulle "vara bäst förenligt med konsumentens intresse om detaljhandeln finge bestämma affärstiderna utan hinder av lagbestämmelser". Samtidigt framhöll han deltidens arbete som något positivt: "I den mån en längre och framförallt en mer differentierad affärstid skapar ökat utrymme för deltidens anställning inom detaljhandeln är det också en värdefull effekt av ett fritt system."⁷⁸

I en motion underströks det att det fanns anledning att ifrågasätta värdet av en lag som nödvändiggjorde så många undantag. Dessutom skulle behovet av undantag öka eftersom båda makarna förvärvsarbetade "i allt fler familjer".⁷⁹ Detta framhölls också i ytterligare en motion: "den ökade förvärvsintensiteten hos kvinnorna leder alltså till större behov av öppethållande under kvällstid".⁸⁰ Samtidigt definierades konsumenten allt tydligare som "familjen": "Dessutom finns behov av öppethållande under söndagar för inköp av vissa större kapitalvaror – t.ex. bilar och möbler – där hela familjen kan vilja vara med vid inköpet."⁸¹ Mjölken hade således bytts ut mot bilar och möbler.

I riksdagsdebatten 1971 definierades konsumenten utifrån moment som "en minoritet", "gift kvinna", "enföräldershushåll", bosatt i "storstaden". Utvecklingen mot fria tider betraktades som ett tecken på jämlikhet, dvs. i den bemärkelsen att förvärvsarbetet skulle vara möjligt för både män och kvinnor:

För stora konsumentgrupper är ett utökat öppethållande väsentligt. Enföräldershushåll och sådana hushåll där båda makarna arbetar hade redan 1963 ett intresse av ett utökat öppethållande av affärerna. Detta var alltså för tio år sedan, och det är väl inget tvivel om att den andelen har ökat i takt med sam-

hållsutvecklingen i storstaden. Man kan säga att det här är inte en majoritet. Nej, men det är en stor minoritet, och vi brukar väl försöka utforma samhället så, att vi tar hänsyn också till behoven och önskemålen hos minoriteter. [...] Det gäller alltså att underlätta den gifta kvinnans förvärvsarbete, och det är en utveckling i jämlikhetsriktning.⁸²

De handelsarbetande ansågs inte komma att omfattas av obekvämlig arbetstid i någon större utsträckning:

Den begränsade andelen av detaljhandelsföretagen, som av regleringen hindras att vidga sitt öppethållande och som för den händelse regleringen upphör kan väntas hålla öppet under obekvämlig arbetstid, kommer i huvudsak att bestå av större företag, som har goda möjligheter att fördela arbetstiden så att den obekvämliga delen inte blir så betungande.⁸³

Föreställningen om de stora företagens möjligheter till bra förläggning av arbetstiden ur arbetstagarernas perspektiv känner vi igen från 1966 års proposition. Samtidigt definierades en stor grupp deltidsarbetande inom handeln. I utredningen antogs att dessa anställda ”inte har något emot att för god ersättning arbeta på i kollektivavtalens mening obekvämlig tid, eftersom de ändå har skäl att välja att arbeta vid dessa tider exempelvis för att barnpassning hindrar dem från att ta förvärvsarbete under vanlig arbetstid”.⁸⁴

Inom regleringsdiskursen sågs barnomsorgen som ett problem. I en folktoppartistisk motion ställdes frågan om samhället kunde klara sin service gentemot de handelsanställda med söndagsöppen barnomsorg.⁸⁵ I ytterligare en motion framhölls att det redan förekom tillräckligt stora besvärligheter med att tillgodose de handelsanställdas behov av barntillsyn.⁸⁶ Barn utgjorde således ett hinder för arbete både under vanlig och under obekvämlig arbetstid. De handelsarbetande kategoriserades alltså inom båda diskurserna som föräldrar.

Förutom svårigheter när det gällde barnomsorgen, lyftes också problemet med deltid upp. Det ansågs inte vara ett mål för samhället att låta ”kvinnorna, som utgjorde den överväldigande majoriteten av deltidsanställda inom handeln, utnyttjas på de sämsta tiderna med de sämsta förmånerna”.⁸⁷ I en annan motion framhölls, förutom risken för ökade kostnader, att deltidsanställningarna skulle komma att öka väsentligt, eftersom det hade visat sig att allt fler större varuhus hade satt i system att anställa deltidsarbetande med ett arbetstidsmätt som understeg 18 timmar per vecka. Dessa anställda skulle inte omfattas av avtalsenliga försäkringar eller arbetslöshetsförsäkring.⁸⁸ I riksdagsdebatten menade en ledamot att det var ”skrämmande” hur arbetsgivarna utnyttjade personalen, vars genomsnittliga timtid låg på elva timmar i veckan. Detta var precis det antal timmar som man behövde erbjuda dem

utan att behöva betala sociala avgifter. Ledamoten frågade sig om man strävade efter att ha en personal som man över huvud taget inte behövde ha några sociala kostnader för.⁸⁹ En ledamot befarade att antalet deltidanställda inom handeln som inte åtnjöt skydd, varken genom kollektiva försäkringar eller andra försäkringar, skulle öka.⁹⁰

En annan ledamot menade att man "måste räkna med att butikspersonalens arbetsförhållanden kommer att försämrats, något som vi finner orimligt i en tid då man i övrigt vidtar åtgärder för att förbättra tjänstgöringsförhållandena".⁹¹ Men i den fria diskursen är deltid något positivt. När Gabriel Romanus (FP) argumenterar för att avskaffa lagen talar han dock inte om kvinnorna, utan om människor: "Om man anser att det är rimligt att även människor, som inte kan arbeta heltid, skall ha en möjlighet att hålla kontakt med arbetsmarknaden är detta ett skäl för avskaffande av lagen."⁹²

Om det fanns farhågor för att deltidssystemet skulle komma att missbrukas fick man göra deltidssarbetet mera "konkurrenskraftigt" och stärka deltidssarbetets ställning, menade en del. Dessutom känner vi igen argumentationen kring barn tillsynen: "Om familjesituationen är sådan att inte båda föräldrarna vill eller kan arbeta heltid därför att man inte har barn tillsynen ordnad, är det väl bättre att få möjlighet till deltidssarbete än att inte få någon möjlighet alls."⁹³ I riksdagsdebatten framhölls att det hade funnits en allmän diskussion om att personalrekryteringsfrågan var lätt att klara med ett ökat öppethållande, eftersom det fanns så många hemmafruar som ville arbeta på söndagarna. Inom regleringsdiskursen kategoriserades de handelsarbetande således som "hemmafruar" och (fortfarande) som medlemmar av "familjen":

Också jag tror att det är tämligen lätt att få hemmafruarna att göra det. Men jag frågar mig om det är vad vi strävar efter idag. Skall inte även de handelsanställda ha möjligheter att planera sina söndagar tillsammans med familjen?⁹⁴

I den fria affärstidsdiskursen prioriterades vissa kvinnor (konsumenten som förvärvsarbetande förälder i storstaden) medan de handelsanställda (och småbutiks innehavarna) marginaliserades. Men, konstaterade utredningen, det var inte rimligt att låta dessa "ganska begränsade gruppers intressen [...] stå i vägen för utvecklingen".⁹⁵ Lagen skulle alltså avskaffas för att vissa kvinnor skulle kunna kombinera arbete och konsumtion, men även för att andra kvinnor skulle få möjlighet att arbeta över huvud taget. Inom regleringsdiskursen ansågs arbetstidernas förläggning försämra rekryteringen av personal, framförallt i vissa åldrar: "För detaljhandeln skulle ett fritt öppethållande öka svårigheterna att rekrytera kunnig och duktig ungdom till butikerna."⁹⁶

1971 års utredning tog också, som de tidigare, upp den rumsliga dimensionen och menade att intresset för förlängt öppethållande främst "varit

koncentrerat till Stockholm med omgivningarna”. Dessutom hade remissvaren mestadels kommit från organ lokaliserade till Stockholm. Detta hade således påverkat utredningens undersökningar som var ”väl ägnade att belysa stadsförhållanden”.⁹⁷ Utredningen talade om att det fanns ”omständigheter såsom de speciella tidsgeografiska förutsättningarna i stora städer”.⁹⁸

I förlängningen av 1971 års utredning meddelade Kjell-Olof Feldt riksdagen att han funnit ”övervägande skäl” tala för att affärstidsregleringen skulle upphöra.⁹⁹ I mitten av 1970-talet ifrågasattes dock de fria tiderna och affärstidsnämnden fick i uppdrag att utreda vad som hade hänt sedan tiderna släpptes fria.

De fria tiderna ifrågasätts

1975 förordade affärstidsnämnden att öppethållandet åter skulle regleras genom lag. Motiven till detta var bl.a. det ökade öppethållandet på söndagar, att den heltidsanställda fasta personalens andel av all butikstid minskat väsentligt, och att endast ett obetydligt antal av alla konsumenter förklarat att de inte kunnat göra sina inköp på vardagar.¹⁰⁰ En reservation framfördes dock, där det ökade öppethållandet sågs som ett uttryck för konsumenternas påverkan på detaljhandeln att tillämpa de affärstider som tedde sig mest lämpliga för dem. Dessutom påpekades att det inte var nämndens uppgift att ta ställning till huruvida affärstiderna skulle bli föremål för reglering.¹⁰¹

Samma år som nämnden kom med sin rapport tillsattes en ny utredning, vars betänkande kom 1977. I betänkandet tydliggörs den kamp mellan diskurserna som utkämpades vid den här tidpunkten. Fem ledamöter förordade en

Folkbladet 30 maj 1987: ”Den som arbetar i en utgångskassa drabbas förr eller senare av förslitningsskador med värk i rygg, skuldror, nacke och axlar. Trots införande av ny teknik har arbetsskadorna bland butikskassörskorna fortsatt att öka.” Källa: Norrköpings stadsmuseum.

reglering på såväl vardagar som söndagar, en ledamot var för fria affärstider på vardagar men reglering på söndagar, fyra ledamöter förordade fria affärstider. De som förordade reglering poängterade att butikernas möjligheter att fritt disponera sitt öppethållande hade lett till svårigheter för de anställda att planera för en fritid med övriga familjemedlemmar, vänner och bekanta.¹⁰²

Inom den fria diskursen framhölls dock, som tidigare, konsumenten och framförallt de förvärvsarbetande konsumenterna. Fortfarande kategoriserades konsumenten som familj, men även moment som ”enskilda hushåll” och ”dubbelarbetande hushåll” fördes in. Definitionen av konsumenten blev allt bredare:

familjernas och de enskilda hushållens livsmönster förutsätter numera i större utsträckning än tidigare flexibilitet i butikernas öppethållande. Orsakerna härtill är flera. En av de främsta orsakerna är att förvärvsintensiteten för den vuxna befolkningen ökat markant under senare år, vilket bl.a. lett till ett ökat antal dubbelarbetande hushåll.¹⁰³

Innebörden av begreppet ”dubbelarbetande hushåll” är här inte helt klar. Idag kan man tolka det som att hushållet ägnar sig både åt hem- och yrkesarbete, vilket är definitionen i *NE*. Å andra sidan lyfts förvärvsintensiteten fram i citatet, vilket skulle kunna tolkas som att båda makarna förvärvsarbetar. Det förklarar i så fall varför fria affärstider behövs – eftersom båda makarna arbetar måste öppettiderna förlängas. De handelsarbetande definierades som ”hemarbetande kvinnor” som arbetade på söndagar. Detta arbete förklarades inte med att affärerna kunde ha öppet på söndagar utan med att dessa kvinnor inte ”lyckats” ordna barnomsorgen på ett tillfredsställande sätt.¹⁰⁴ Återigen ansågs det att de handelsarbetande borde acceptera arbete på obekväma tider, då handelsyrket var ett serviceyrke.¹⁰⁵ Efter utredningens betänkande förordade ett antal motioner en återreglering. Behandlingen av dessa motioner sköts dock upp till riksdagens arbete 1980.

Handelsminister Hadar Cars kommenterade motionerna genom att ställa frågan vem det var som skulle bestämma vad som fick vara öppet:

Är det konsumenternas behov eller de anställdas önskemål som ska fälla avgörandet? Eller statliga och kommunala inrättningar? Det är risk att man hamnar i orimligt krångliga bestämmelser om statsmakterna ska fastställa vilka butiker som ska få vara öppna eller vilka varor som ska få säljas på söndagar.¹⁰⁶

Definitionen av konsumenten som ”dubbelarbetande hushåll” förändrades till ”dubbelarbetande familjer”, och även till innehavare av ”skiftarbete”. Cars talade om att fria affärstider skapade jämställdhet, vilket vi känner igen från debatten 1971 (då som momentet ”jämlighet”):

De fria affärstiderna har medfört betydande fördelar för konsumenterna och detta har varit en avgörande orsak till regeringens ställningstagande. Fria affärstider är bl.a. av stor betydelse för dubbelarbetande familjer och för konsumenter med skiftarbete. Därigenom underlättas också strävandena att uppnå jämställdhet.¹⁰⁷

Näringsutskottet framhöll även att det hade visat sig att företagen "utan svårigheter" kunde rekrytera personal för söndagstjänstgöring och att arbete på söndagar "av många kvinnor upplevs som den enda möjligheten till arbete utanför hemmet".¹⁰⁸ I riksdagsdebatten 1980 togs inom regleringsdiskursen återigen arbets- och anställningsförhållanden upp. Visserligen fordrades många anställda, men dessa hade ofta så kort arbetstid att de gick miste om sociala förmåner och reglerade anställningsförhållanden.¹⁰⁹ Söndagsledighet var annars det viktigaste kravet. En ledamot framhöll att det borde vara en strävan att ge så många yrkesgrupper som möjligt tillfälle att vara lediga på söndagar, när den övriga familjen var samlad. Söndagsöppet ansågs inte vara en livsnödvändighet för konsumenterna.¹¹⁰

Inom den fria diskursen lyftes familjen återigen fram som konsument när den nye handelsministern Staffan Burenstam Linder framhöll att inköp av större omfattning, t.ex. en fätölj eller en soffa på Ikea, var en stor utgift och att "man" ofta ville rådgöra med övriga familjemedlemmar. Inköpet karakteriserades som en "familjeutflykt" som var svår att förlägga till annan tid än till lördagseftermiddagarna eller söndagarna.¹¹¹

De handelsarbetande beskrevs inom samma diskurs som personer som annars inte hade gått ut i förvärvslivet.¹¹² Det rörde sig ofta om personer som inte hade möjlighet att få ett fast yrkesarbete: "t.ex. kvinnor som inte får arbete på rimligt avstånd från bostadsorten". Samma ledamot definierade inte endast de handelsarbetande efter kön utan även efter ålder. Gruppen utgjordes av "ungdomar som önskar få ett jobb vid sidan om sina studier".¹¹³

Efter valet 1982 menade Kjell-Olof Feldt att regeringen skulle utreda frågan om en eventuell reglering och hänvisade bl.a. till affärstidsnämndens resultat.¹¹⁴ Men två år senare meddelade regeringen att man kommit fram till att behålla de fria tiderna. Näringsutskottet framhöll att många konsumenter ville kunna göra sina inköp på sen kvällstid och under veckosluten. Även deltidsarbetets värde framhölls.¹¹⁵

Kampen om affärstiderna var dock inte helt över. 1988 kom direktiv till en ny utredning. Ordföranden i denna, Åke Hallman, menade att om man ansåg att öppettider och öppethållande bestämdes i samspel mellan konsumenter och producenter fanns inget stöd för att inte låta marknaden fälla avgörandet. Konsumenternas efterfrågan var styrande för öppethållandet.¹¹⁶ I utredningen framkom det att nio av tio konsumenter ansåg att det räckte med öppethål-

lande till klockan 20 på vardagar och att två av tre ansåg att butiker kunde hållas stängda på de flesta av årets söndagar. Hallman kommenterade uppgiften så här: "De här siffrorna visar bara att en majoritet inte handlar senare på kvällarna eller på söndagar. Det viktiga är att en majoritet av svenska folket motsätter sig en lagstiftning."¹⁷ Intressant nog påminner argumentationen om den som framfördes i 1965 års utredning, där konsumenternas modesta krav på öppethållande tolkades som att de "i själva verket" ville något annat. De fria affärstidernas praktik ska således inte ses som en anpassning till konsumentens behov eller vilja, utan konsumenten tilldelas behov att konsumera på utsträckta tider. Behovet finns så att säga inte före diskursen. På hösten samma år lades frågan till handlingarna och 1991 års utredning är således den senaste.

Sammanfattande analys

Låt mig återvända till syftet med denna artikel och sammanfatta vilken ny kunskap om affärstidsdebatten som det intersektionella perspektivet och diskursanalysen tillfört. Istället för att konstatera hur rationell arbetarrörelsen eller regeringarna varit i affärstidsfrågan, har jag med hjälp av diskursteori fokuserat på diskursiv kamp. Inom en viss diskursordning förs denna kamp mellan två konkurrerande diskurser. Istället för att fokusera hur olika "intressen", eller klasser, står mot varandra har jag med hjälp av intersektionalitetsperspektivet identifierat två sociala positioner, konsument och handelsarbetande, och de sociala skiljelinjer som använts i skapandet av dessa positioner. Det är alltså genom detta skapande som politisk förändring görs. Samtidigt har det långa historiska perspektivet bidragit till att visa att många skiljelinjer kan vara viktiga, och att förändring av kategoriseringar ständigt sker. Det är inte endast ett fåtal förutbestämda kategorier som spelar roll.

I skärningspunkten av skiljelinjerna kön (kvinna), sexualitet (husmoder, gift kvinna), föräldraskap (moder), familj och rum (Stockholm, hushållet) skapas positionen konsumenten som behöver fria affärstider. Vi kan också se hur en viss ålder spelar roll, dvs. konsumenten har behov av att konsumera under en viss period i livet (moder till små barn, i samband med förvärvsarbete). Positionen handelsarbetande, å sin sida, definierades utifrån skiljelinjer som kön (man, kvinna), familj, rum (kvinnor som inte kan ta arbete långt från hemmet), sexualitet (förälder, hemmafru) och ålder (förälder till små barn, skolungdom).

Yuval-Davis menar att det i specifika historiska situationer finns vissa skiljelinjer som är viktigare än andra när det gäller att skapa specifika positioner. Samtidigt tenderar vissa skiljelinjer att forma de flesta människors liv i de flesta sociala positioner, medan andra spelar mindre roll.¹⁸ Den här studien har visat att samma skiljelinjer används över tid, men på olika sätt, beroende på vilken diskurs de ingår inom och vilken position som benämns. Till en

början inom regleringsdiskursen definieras den handelsarbetande både som man och som kvinna, för att sedan bli endast kvinna. Familjen är ytterligare en skiljelinje som används under hela den undersökta perioden och dessutom på liknande sätt: den handelsarbetande behövs i sin familj. I den fria diskursen används också familjen för att definiera konsumenten. När det inte längre räcker att hänvisa till den förvärvsarbetande husmodern blir familjen central. När det inte endast räcker att definiera den handelsarbetande som kvinna i behov av deltid, förs ungdomarna in i diskursen. Rummet återkommer också som skiljelinje: fria affärstider behövs å ena sidan på grund av att konsumenten som kvinna har långt till arbetet, å andra sidan på grund av att vissa kvinnor inte kan ta ett arbete långt från hemmet, och således få bli handelsarbetande.

Diskursanalysens begrepp interdiskursivitet är också användbart för att få grepp om de specifika historiska situationer som möjliggör kategoriseringar och skapandet av skiljelinjer. Utan människors tillgång till andra diskurser utanför en specifik diskursordning är det svårt att föra in nya moment i diskursen. Över tid kan vi se att nya moment ständigt knutits till konsumenten och den handelsarbetande inom den fria affärstidsdiskursen, vilket kan ha möjliggjort att de fria tiderna har kunnat upprätthållas. Studien visar också hur skiljelinjer och kategoriseringar fungerar både in- och exkluderande under olika tidsperioder och beroende på vilken diskurs som haft makten. Den handelsarbetande prioriterades således när regleringsdiskursen hade makten, medan konsumenten var privilegierad när den fria affärstidsdiskursen tog över.

Men hur var det nu med kategorin etnicitet? Skulle inte den ingå som en central del i en intersektionell studie? Hur gör vi om konstruktioner av etnicitet inte ingår i diskurserna? Winther Jörgensen och Phillips menar att Michael Billigs teori om det dialogiska omedvetna kan ge oss en teknik för att analysera människors tystnad. Eftersom utsagor alltid är historiskt och socialt kontingenta, kan vi således tolka frånvaron av en skiljelinje som etnicitet som att den helt enkelt inte var meningsfull i den sociala och historiska kontexten.¹¹⁹ Faktum är att vi kan tolka frånvaron av mannen som konsument på samma sätt.

All historia är fylld av komplexitet som måste kunna hanteras för att vi ska kunna skriva historia. Frågan är hur mycket vi kan reducera denna komplexitet, utan att förlora väsentlig kunskap. Med affärstidsdebatten som empiriskt exempel har jag i denna artikel försökt illustrera hur man kan närma sig problemet genom att förena diskursanalys och intersektionalitet. Jag har utgått från en specifik diskursordning, från kampen mellan diskurser kring kategoriseringar av sociala positioner och från upprättandet av sociala skiljelinjer. Konstruktionen av denna artikel är dock, precis som dessa kategoriseringar, temporär och möjlig att utmana, dvs. en öppen affär.

Open deals: consumers and retail workers in an intersectional perspective

The purpose of the article is to analyse what new insights into the twentieth-century debate on retail opening hours an intersectional perspective with a discourse analysis can offer us. In focus is the use of categorisations in the meeting between people, and the reduction of the complexity this entails. An analysis of intersectionality amounts to a problematisation of this practice and its consequences. The sociologist Leslie McCall points out that there has been surprisingly little discussion of how to go about an intersectional study of a phenomenon, and argues that different methods produce different kinds of knowledge.

The source material used here consists of official publications in the form of official inquiry reports and parliamentary reports. By using anticategorical complexity, and the term social divisions in particular, predefined interpretations in the study of constructions of gender, class, and ethnicity are avoided, while taking a conflict perspective on the debate makes possible an analysis of the discursive struggle between free and regulated opening hours. With the help of intersectionality, two social positions are identified, consumers and retail workers, along with the social divisions that were used in their creation – indeed, it is by means of such creations that political change comes about. The long historical perspective reveals that many divisions *can* be important, and that the categorizations are continuously changing.

It is at the point of intersection between the social divisions constituted by gender (woman), sexuality (housewife, married woman), parenthood (mother), family, and space (Stockholm, the household) that the position occupied by consumers who need liberal opening hours is created. Age too plays a role, given that consumers need to consume at a specific period in their lives (mothers who have both waged work and small children). The position occupied by retail worker is for its part defined by divisions such as gender (man, woman), family (woman unable to work far from home), sexuality (parent, housewife), and age (parent with young children or schoolchildren).

The study shows that the same divisions are used over time, but they are used in different ways according to the discourse of which they are part or the position in question. It also shows that divisions and categorizations can act both inclusively and exclusively, depending on the period and whichever discourse happens to be in the ascendant. The retail workers were thus prioritized when the regulation discourse was hegemonic, whereas consumers were privileged once the discourse of liberal opening hours had taken over. Divisions and categorizations are always the objects of renegotiation, however; open deals indeed.

Key words: retail opening hours, intersectionality, discourse analysis, consumer, retail worker, social divisions, categorization.

Noter

- 1 SOU1955:16, *Pris och prestation i handeln*, s. 70.
- 2 G. Norberg m.fl., motion nr N333, 1988, s. 11–12.
- 3 Jonny Hjelm, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006, s. 279.
- 4 Carina Gråbacke, *Mötet med marknaden. Tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945–1976*, Göteborg 2002, s. 280–281.
- 5 Inger Jonsson, *Deltidsarbete inom svensk detaljhandel. En genuskritisk studie av arbetstidsmönster*, Uppsala 2004, s. 16.
- 6 Ylva Waldemarson, *Mjukt till formen, hårt till innehållet. LO:s kvinnoråd 1947–1967*, Stockholm 1998, s. 149.
- 7 Waldemarson, s. 150.
- 8 Waldemarson, s. 235.
- 9 Leslie McCall, "The Complexity of Intersectionality", *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 2005, vol. 30, no. 3, s. 1774.
- 10 Artikeln är en utveckling av min studie *I tid och otid med marknaden. Kampen om affärstiderna i ett historiskt perspektiv*, Växjö 2007.
- 11 Ulf Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier": föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, Stockholm 1999, s. 61–62.
- 12 McCall, s. 1780. I detta avsnitt lyfter jag endast fram det antikategoriska respektive det intrakategoriska förhållningssättet och lämnar det interkategoriska därhän, då McCall identifierar dessa som "the two main methodologies that have led to the study of intersectionality", s. 1783.
- 13 McCall, s. 1781.
- 14 McCall, s. 1782.
- 15 McCall, s. 1783.
- 16 Ulla Eriksson-Zetterquist och Alexander Styhre, *Organisering och intersektionalitet*, Malmö 2007, s. 13.
- 17 Eriksson-Zetterquist och Styhre, s. 178.
- 18 Lisbeth Lewander, *Polariseringens politik. Studier av nation och kön*, Karlstad 2004, s. 61.
- 19 Lewander, s. 88.
- 20 McCall, s. 1777.
- 21 McCall, s. 1777–1778.
- 22 Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassambället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005, s. 56–57.
- 23 Holgersson, s. 58.
- 24 Holgersson, s. 62.
- 25 Holgersson, s. 60.
- 26 Holgersson, s. 12–14.
- 27 Patricia Hill Collins, "It's All in the Family: Intersections of Gender, Race, and Nation", *Hypatia* 1998, vol. 13, no. 3, s. 63.
- 28 Nira Yuval-Davis, "Intersectionality and Feminist Politics", *European Journal of Women's Studies* 2006: 13, s. 203.
- 29 Marianne Winther Jørgensen och Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000, s. 136.
- 30 Winther Jørgensen och Phillips, s. 64.
- 31 Winther Jørgensen och Phillips, s. 34–35.

- 32 Foucault använder detta begrepp, se Göran Bergström och Kristina Boréus, *Textens mening och makt*, Lund 2005, s. 313. Fairclough talar om *interdiscursivity*, vilket innebär intertextualitet, dvs. att en text bygger på andra texter.
- 33 Mörkenstam, s. 67.
- 34 Fredrika Lagergren, *På andra sidan välfärdsstaten*, Stockholm 1999, s. 163.
- 35 Motion nr 4 i andra kammaren 1904, s. 23.
- 36 Motion nr 25 i andra kammaren 1904 s. 2.
- 37 Motion nr 25 i andra kammaren 1904 s. 2.
- 38 Motion nr 25 i andra kammaren 1904, s. 13.
- 39 Herr Fahlbeck (Protektionistiska partiet) i första kammarens debatt nr 23 1904. Ifrågasatta lagbestämmelser om stängningstid för handelsbodars m.m., s. 13.
- 40 Herr Hasselrot i första kammarens debatt nr 23 1904, s. 11.
- 41 Motion nr 25 i andra kammaren 1904, s. 14.
- 42 Hjelm, s. 238.
- 43 Kung.Maj:ts Proposition, *Till Riksdagen med förslag till lag om förbud mot handels idkande å söckendag utöfver viss tid*, 1909, nr. 95, s. 10.
- 44 Kungl.Maj:ts proposition, 1909 s. 12.
- 45 Kungl.Maj:ts proposition, 1909, s. 13.
- 46 Kungl.Maj:ts proposition 1919, s. 28.
- 47 *SOU* 1937:55, *Betänkande med förslag till Arbetstidslag för detaljhandeln och butikstängningslag*, s. 20.
- 48 *SOU* 1937:55, s. 88.
- 49 *SOU* 1937:55, s. 103.
- 50 Hjelm, s. 242–243.
- 51 Arbetstids- och butikstängningsutredningen: *Förslag till arbetstidslag för detaljhandeln av 1941 års arbetstids- och butikstängningssakkunniga*, Stockholm 1942, s. 34.
- 52 Särskilt yttrande av herr Wingård i förslaget till arbetstidslag (1942) s. 60.
- 53 Ibid.
- 54 *SOU* 1948:3, *Betänkande med förslag till ändrad butikstängningslagstiftning avgiivet av 1947 års butikstängningssakkunniga*, s. 15.
- 55 *SOU* 1948:3, s. 118.
- 56 *SOU* 1948:3, s. 117.
- 57 *Kungl.Maj:ts proposition till riksdagen med förslag till butikstängningslag*, 1948, nr 248, s. 1
- 58 Fru Ekendahl (S) i Riksdagsdebatt andra kammaren nr 30 1948, s. 53.
- 59 *SOU* 1938:47, *Betänkande angående gift kvinnas förvävsarbete m.m.*, s. 347–348.
- 60 LO, *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen*, Stockholm 1951, s. 74.
- 61 *SOU* 1955:16, s. 13.
- 62 *SOU* 1955:16, s. 13 (direktivet cit.). Ulla Lindström blev statsråd 1954, och var den enda kvinnan i regeringen mellan 1954 och 1966, med ansvar för medborgarskapsärenden, barnavård och konsumentfrågor. Tage Erlander motiverade utnämningen med att dessa områden ”läg väl till för en kvinna”, se Mikael Sjögren, ”Statsrådet och genusordningen – Ulla Lindström 1954–1966”, *Historisk Tidskrift* 2003:1, s. 11.
- 63 *SOU* 1955:16, s. 34.
- 64 *SOU* 1955:16, s. 70.
- 65 *SOU* 1955:16, s. 284.
- 66 *SOU* 1955:16, s. 284.
- 67 Reservation av herrar Holmqvist (studiesekr.) och herr Sandberg (dir.) i *SOU* 1955:16, s. 355.
- 68 *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till lag om ändring i butikstängningslagen*, nr. 162, 1956, s. 13.
- 69 Herr Jacobsson (S) i Riksdagsdebatten, andra kammaren, nr 21, 1956, s. 18.

- 70 Ulla Lindström (S) i Riksdagsdebatten, 1956, s. 22–23. Lindström satt även med i varudistributionsutredningen.
- 71 Herr Carlsson (FP) i Riksdagsdebatten, 1956, s. 28.
- 72 Herr Carlsson (FP) i Riksdagsdebatten, 1956, s. 29.
- 73 Andra kammarens riksdagsdebatt 1956, Herr Johansson (S), s. 33.
- 74 *SOU* 1965:38, *Affärstiderna*, s. 115.
- 75 *SOU* 1965:38, s. 116.
- 76 *SOU* 1965:38, s. 75.
- 77 *SOU* 1966:10, *Handelns arbetskrafts- och investeringsbehov fram till 1970*, s. 69.
- 78 Kungl. Maj:ts proposition, *Med förslag till affärstidslag*, 1966, nr 144, s. 47–48.
- 79 Motion nr 790 i första kammaren av fru Olsson (CP) och herr Wikberg (CP), i anledning av Kungl. Maj:ts proposition nr 144 med förslag till affärstidslag. Likalydande med motion nr 962 i andra kammaren.
- 80 Motion nr 964 i andra kammaren 1966 av herr Mundebo (FP) m. fl. i av Kungl. Maj:ts proposition nr 144, med förslag till affärstidslag. Likalydande med motion nr 792 i första kammaren.
- 81 Motion nr 964 i andra kammaren 1966.
- 82 Herr Romanus (FP) i Riksdagsdebatt nr 148, 1971, s. 35.
- 83 *SOU* 1971:33, *Fri affärstid*, s. 107.
- 84 *SOU* 1971:33, s. 107.
- 85 H. Petersson och K. Bengtsson, motion nr. 1564, 1971, s. 3–5.
- 86 A. Pettersson m. fl., motion nr. 1573, 1971, s. 11–15.
- 87 M-B Theorin m. fl., motion nr 1574, 1971, s. 2–4.
- 88 K. Norlander m. fl., motion nr 1572, 1971, s. 8–10.
- 89 Riksdagsdebatt 1971, Herr Andersson (FP), s. 75.
- 90 Riksdagsdebatt 1971, Herr Hallgren (VPK), s. 29.
- 91 Riksdagsdebatt 1971, Herr Torwald (C), s. 45–46.
- 92 Herr Romanus 1971 (FP) i Riksdagsdebatt nr 148, 1971, s. 35.
- 93 Herr Romanus 1971 (FP) i Riksdagsdebatt nr 148, 1971, s. 35.
- 94 Riksdagsdebatt 1971, Herr Andersson (FP), s. 75.
- 95 *SOU* 1971:33, s. 108.
- 96 Reservation av herr Sundewall i *SOU* 1971:33, s. 113.
- 97 *SOU* 1971:33, s. 11.
- 98 *SOU* 1971:33, s. 107.
- 99 Näringsutskottet, *I anledning av motioner angående affärstidslagstiftningen*, 1971, betänkande nr 53, s. 5.
- 100 Affärstidsnämnden, *Resultat av tre års provotid med fria affärstider*, Stockholm 1975, s. 45.
- 101 Affärstidsnämnden, s. 47.
- 102 *SOU* 1977:72, *Affärstiderna*, s. 129.
- 103 *SOU* 1977:72, s. 119.
- 104 *SOU* 1977:72, s. 138.
- 105 Ibid.
- 106 Näringsutskottet, *Med anledning av viss del av proposition 1978/79:111 om åtgärder mot krångel och onödig byråkrati m.m. samt motioner om affärstidsreglering*, Betänkande nr 62, 1979/80, s. 7–8.
- 107 Näringsutskottets betänkande 1979/80:62, s. 7–8.
- 108 Näringsutskottets betänkande 1979/80:62, s. 14.
- 109 Karin Nordlander (VPK) i Riksdagsdebatt, nr 157, 1980, s. 166.
- 110 Lilly Hansson (S) i Riksdagsdebatt, nr. 157, 1980, s. 161.
- 111 Staffan Burenstam Linder (M) i Riksdagsdebatt, nr 157, 1980, s. 171.
- 112 Sven Oskarsson (FP) i Riksdagsdebatt, nr 157, 1980, s. 165.

- 113 Ingegärd Oskarsson (C) i Riksdagsdebatt, nr 157, 1980, s. 177.
- 114 Om en ny affärstidslag, nr. 61 i Riksdagsprotokollet 1982/93.
- 115 Näringsutskottet 1984, s. 13.
- 116 *SOU* 1991:10, *Affärstiderna*, s. 9.
- 117 TT nyhetsbanken 1991-02-19.
- 118 Yuval-Davis, s. 203.
- 119 Winther Jörgensen och Phillips, s. 110.